

КАЛЕНДАРНІ ОБРЯДИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ КОДІВ ТА ЕТНОКОДІВ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті розглянуто фразеологічні одиниці та фразеологізовані етносполучення з компонент-темпоронімом *день / вечір / ніч*, що співвідносяться з календарно-обрядовим етносубкодом культури в системі етномакрокоду духовної культури. Етимологія проаналізованих одиниць мотивована міфологічними та релігійними уявленнями, звичаями, традиціями, календарними обрядами українського народу.

Ключові слова: фразеологізовані етносполучення, етнокомпонент, компонент-темпоронім, етнокод, календарно-обрядовий етносубкод.

Теоретичні основи сучасних досліджень фразеології в аспекті взаємозв'язку понять „мова – культура – етнос” закладено в працях таких учених, як А. О. Івченко, В. М. Мокієнко, І. О. Подюков, Л. Г. Скриник, В. М. Теля, М. І. Толстой, В. Д. Ужченко та ін. Власне лінгвістичний аналіз лексичних і фразеологічних одиниць (ФО), пов'язаних із календарною обрядовістю та її фрагментами, в аспекті відображення ними етнокультурної інформації, здійснено в дослідженнях Т. А. Космеди, Н. В. Плотникової, О. В. Тищенко, В. В. Жайворонка, Л. В. Савченко та ін. Етнолінгвістичний аналіз ФО і фразеологізованих етносполучень (ФЕС), співвідносних з календарно-обрядовим етносубкодом у системі етномакрокоду духовної культури, характеризується актуальністю у вивченні фразеології духовної культури. Під культурою розуміємо „ієрархічно організовану систему різних кодів, тобто вторинних знакових систем, що використовують різні формальні й матеріальні засоби для кодування того самого змісту” [16, с. 7].

Мета розвідки – етнолінгвістичний аналіз ФО і ФЕС, що мотивовані календарно-обрядовим етносубкодом культури в системі етномакрокодів духовної культури через компоненти *день / вечір / ніч*, які співвідносяться з темпоральним кодом культури. При описі ФО і ФЕС послуговуємося концепцією виокремлення кодів і етнокодів духовної культури Л. В. Савченко [див. 12, с. 87–126]. Наукова новизна полягає в тому, що предметом лінгвістичного дослідження стали ФО і ФЕС із компонентами-темпоронімами *день / вечір / ніч*, які репрезентують сакральні часові відрізки календарної обрядовості. Виявлені мовні одиниці співвідносяться з традиційно-обрядовим етнокодом культури, оскільки відображені в обрядах, звичаях і традиціях українців. У фразеології духовної культури традиційно-обрядовий етнокод „співвідноситься з образною основою первинного словосполучення ФО, яка сформувала-

ся під впливом фрагментів комплексу акціональних магічних дійств традицій та обрядів у системі духовної культури етносу” [12, с. 224–225].

Основною одиницею виміру календарного часу є день. Номінатема *день* (старослов'янське *днь* – праслов'янське *dънь* „день” – походить з індоевропейського **di-n-* „яснити, блищати” [7, II, с. 34]) – світла частина доби (від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора), відводиться для побутових клопотів і роботи. Згідно з християнським світоглядом кожен день відповідає подіям сакральної історії та позначається залежно від дня пам'яті святого або свята. Наприклад: **Власів (Велесів) день** (24 лютого), **Кирилів день** (31 березня), **Одарчин день** (1 квітня), **Оленин день** (6 червня), **Борисів день** (6 серпня), **Корнилів день** (26 вересня), **Парасчин день** (27 жовтня), **Андріїв день** (13 грудня) та ін. Виявлені ФЕС мотивовані агіонімним етносубкодом культури й утворені за структурно-граматичною моделлю: *компонент-агіонім, виражений присвійним прикметником + компонент-темпоронім день* = певний сакральний відрізок часу.

Темпоронім *день* функціонує в структурі ФЕС **Духів день, Кривий день, Задушний день, Дідів день, Навій день**, які тісно співвідносяться з культом предків і з обрядами поминання. ФЕС **Духів день** позначає п'ятдесят перший день після Великодня, або понеділок Зелених свят. Обрядовість цього свята спрямована на підготовку до зустрічі з духами померлих родичів, а також на задоволення злих духів. Наприклад, вважали, що в **Духів день** у криницях переховуються русалки, а тому біля них клали хліб-сіль, щоб русалки не тривожили родину. У цей день освячували криниці, бо вірили, що джерельна вода єднає земне, підземне та небесне царства. Етнокомпонент **Духів** мотивований віруваннями в духів покійних родичів.

ФЕС **Кривий день** семантично виражає сакральний часовий відрізок – четвер на Русальному тижні, так званий Русалчин Великдень – старовинне дохристиянське свято мерців. За народними уявленнями, русалки в цей час виходили з води на землю і могли залоскотати до смерті, кого зустрінуть. Люди шанобливо ставилися до них, намагалися задобрити їх їжею, яку залишали на полях. Етнокомпонент **Кривий** співвідноситься з аксіологічним кодом культури та мотивований заборонаю в цей день вишивати, плести, а також робити все те, що пов'язане зі скручуванням і згинанням. Вірили, що порушення цих заборон – причина фізичних вад людини (потворний, кри-

вий і т. д.).

Загальні поминки померлих родичів відбувалися кілька разів на рік. Зокрема навесні в **Задушний день**, який вважають днем 'всеобщаго поминовения, родительская суббота' [6, II, с. 37], у вівторок на Хоминому тижні, який має назву **Навій день** (від *нав'є* – „мерці”) [8, с. 493], а також восени в **Дідів день**. Вірили, що в цей час померлі родичі, яких називали дідами, приходили до своїх родин на поминальні обіди. На стіл ставили їжу, „щоб пара була”, бо „діди” вдихають пару – то їхня їжа, і клали багато ложок – для всіх предків – та приказували: „Діду, йди до обіду!” У **Дідів день** поминали кожного предка на ім'я [див. 4, с. 154]. Етнокомпонент **Задушний** співвідноситься з антропним кодом культури, оскільки вказує на сукупність уявлень про душу як про „внутрішнього двійника”, „друге Я” людини й пов'язаний із поминальними обрядодіями, які відбувалися в цей день. Етнокомпоненти **Навій, Дідів** мотивовані загальними назвами на позначення духів-покійників і корелюють із антропним кодом культури.

ФЕС **Петрів (Петровський, Петрівчаний) день** інтерпретують як свято на честь апостолів Петра і Павла (29 червня / 12 липня). До цього дня готувалися заздалегідь – жінки білили хати, прикрашали рушниками стіни та ікони, пекли обрядове печиво „мандрики” [14, II, с. 17]. У **Петрівчаний день** [18, с. 573] християни неодноразово звертали свої молитви до двох апостолів – Петра та Павла, що відображено в ПО: *тепер не петрівський день, щоб по двічі казати* [18, с. 573]. У збірках М. Номиса та І. Я. Франка з компонентом-агіонімом **Петрів**, вираженням присвійним прикметником, зафіксовано темпорально мотивовані ФО. Наприклад, *як пійдеця з Петрового дня, то буде щодня* [18, с. 130] або *пішло йому з Петрова дня; повело му ся, як з Петрової днини* з інтерпретацією 'про чоловіка, якому перестало добре поводити ся' [5, II, с. 526]. Семантичний вияв, на нашу думку, базується на цьому святі як точці відліку, від якої починається щось нове, ведеться людині добре чи погано і залежно від того, наскільки молитви дійшли до апостолів. Зафіксовані ФО, мотивовані агіонімом етносубкодом культури в системі етномакрокоду духовної культури.

Із природним і темпоральним кодами культури співвідносяться відповідні компоненти ФЕС **Громовий день**, так іменували 'день пророка Іллі' [17, с. 152]. У ці літні дні, які, за Б. Д. Грінченком, називали **громові свята, празники** – 'рядъ посвященныхъ грому праздникоу: съ 8-го іюля по 6-е августа' [6, I, с. 330], особливо часто трапляються громовиці. Етнокомпонент **Громовий** мотивований уявленнями, згідно з якими пророку Іллі підпоряд-

ковуються грім і блискавка. Так, у праці І. Я. Франка зафіксовано ФЕС **Іллі громове свято** та подано етнографічну довідку: „вірять, що святий Ілля громами завідує і що його празник головна пора громів” [5, II, с. 221]. У структурі ФЕС **громові свята, празники; Іллі громове свято** показником темпорального значення виступає компонент **свято (празники)**.

В етнокультурі українського народу сакральним змістом наділено номінатему **вечір** (старослов'янське *вечерь* – праслов'янське – *večerъ* – можливо від **uekero* „внизу (за обрієм) тремтячий промінь” [7, I, с. 367]), що позначає частину доби від кінця дня до початку ночі; „час, коли, за давніми повір'ями, вмирало сонце, сідаючи за горизонт, тому народження його з нетерпінням чекали наступного дня” [8, с. 82]. Темпоронім **вечір** зафіксовано в структурі ФО **засидіти вечір** зі значенням 'розпочати якусь роботу'. Генезу виникнення цієї ФО пов'язуємо з Днем вшанування пам'яті преподобного Симона Стовпника (1/14 вересня). За народними віруваннями, з цього дня наступає Бабине літо, що символізує початок жіночих робіт: прядіння, вишивання, в'язання тощо. Після свята жінки починали працювати, зокрема прясти, впродовж довгих осінніх вечорів, звідси й ФО **засидіти вечір**, компоненти якої співвідносяться з антропо-діяльнісним субкодом і темпоральним кодом культури.

У календарній обрядовості найбільш значущими вечорами є **Святий вечір, Свят-вечір, Багатий вечір, Багат-вечір, Корочун вечір, Щедрий вечір, Бабин вечір**. Різдво – одне з найвеличніших християнських свят – народження Сина Божого Ісуса Христа (у давнину – свято на честь бога Рода, творця Всесвіту). Як відомо, у Різдвяний передсвятковий день на **Свят-вечір, Святий вечір** – 'канунъ Рождества' [6, I, с. 144] готують Багату кутю (дванадцять пісних страв), власне тому цей сакральний період має назву **Багатий вечір, Багат-вечір**. За повір'ям, **Святий вечір** присвячували спільній вечері всього роду, включаючи й душі померлих родичів. За часів язичництва це було свято світла Дажбога. Уявленнями про те, що в час Різдва все суще на землі зустрічає народження світла Дажбожого і мотивований етнокомпонент **Святий**. У структурі поданих ФЕС етнокомпоненти **Святий, Багатий** співвідносяться з кваліфікативним кодом культури.

ФЕС **Керечун вечер** наділена сакральним темпоральним значенням 'навечеріе пришествія Господня во плоти' [9, с. 64]. Як відомо, Корочун – загальна назва різдвяного циклу обрядів і вірувань. Крім того, *корочун (крачун, кречун, керечул)* – це різдвяний обрядовий хліб, випечений для Святої вечері та колядників, який стояв на столі впродовж усіх свят, символізуючи зимове сонцестояння. У Карпатській Україні корочун – те

саме, що й дідух, „ритуальний сніп жита або пшениці, який ставлять у Свят-вечір на покуті під образами” [8, с. 188]. Як свідчать етнографічні розвідки, давньоруське *корочун* означає „рождественський пост, зустрічається... в малоруському нареччї, в виде искаженнаго прилагательнаго, в выражении: *керечун вечер, рождественский сочельник*” [9, с. 62–63]. Лексему *Корочун* у значенні ‘*передріздвяний піст*’ (період найкоротших днів у році) використовують етнічні жителі Карпатської України. Різдво в карпато-русів – *Керечун*, а *Святий вечір* – *Керечун-вечір* [13, с. 325]. Міфологічний образ Корочуна пов’язаний із давнім Ситоврадом – Богом, який „повертає Сонячне Колесо на літо і таким чином поновлює родючість землі” [1, III, с. 372–373]. Вірування в Корочуна відносяться до сонячного культу української міфологічної системи. На нашу думку, ФЕС *Керечун вечір* співвідноситься з міфологічним етнокодом культури, оскільки репрезентує уявлення про божество, яке „скорочує ніч, а день збільшує” [11, с. 11; 3, с. 469; 15, с. 85–91]. У цей період збільшується тривалість світлої частини доби, натомість ніч стає коротшою.

Сакральний відрізок часу – вечір напередодні Нового року – позначає ФЕС *Щедрий вечір*. Цей факт підтверджують записи: *щедрий вечерь* з поясненням ‘*вечерь пред Новым годом*’ [2, с. 48]; *щедрий вечер* – ‘*канунь Новаго года*’ [6, с. 144]. Етнокомпонент *Щедрий* співвідноситься з кваліфікативним кодом культури. ФЕС мотивоване віруваннями наших пращурів у Щедрого бога, Лада, який у ніч напередодні Нового року сходить з неба на селянську ниву, в хату, господарство [див. 14, I, с. 47]. Зустрічали його щедрою вечерою, щоб у майбутньому сприяв багатому урожаю та приплоду в господарстві. У цей вечір найчастіше діти й дівчата беруть участь у старовинному українському обряді щедрування, який полягає у вітанні господарів дому з Новим роком, з побажанням щастя, здоров’я, щедрого врожаю.

Номінатема *ніч* (старослов’янське *ноишь* – праслов’янське **noctь* „ніч” – споріднене з литовським *naktis* „ніч”; зіставляється також з литовським *niáukti* „затягати хмарами, затемнювати” [7, IV, с. 104]) – темна частина доби (від заходу до сходу сонця, з вечора до ранку), яка відводиться для сну. За народними уявленнями, ніч – мати сну та смерті. Настання ночі, власне, захід сонця здавна сприймали з тривогою. Вірили, що саме вночі розгулює нечиста сила. З такими уявленнями пов’язане ФЕС *горобина ніч* – ніч, коли нечиста сила справляє весілля, тому в небі лунає грім та виблискують блискавиці. Зазвичай, у цей період бувають сильні дощі з грозами, а „грозові ночі липня та серпня називаються горобиними, тому що грім і блискавка не дають заснути й гороб-

цям” [10, с. 62]. Етнокомпонент *горобина* співвідноситься з зооморфним кодом культури. ФЕС *горобина ніч* темпорально позначає, як правило, одну з ночей Петрівки чи напередодні свята Купала.

Зі святом Купала (днем літнього сонцестояння) пов’язане ФЕС *Купальська ніч*, що інтерпретують як ‘*ніч на Івана Купала*’. Етнокомпонент *Купальська* мотивований дохристиянськими віруваннями в те, що Купало (Купала, Купайла, Купалбог) – „бог молодості, шлюбу та краси” [4, с. 260]; „бог родючості, врожайного літа, зелених плодів, зцілющих трав, добробуту, радості, згоди та любові” [8, с. 321]. *Купальська ніч* – найкоротша ніч у році, наділена магічними характеристиками. Зокрема, активізується вся нечиста сила, яка вільно гуляє всю ніч; цвіте папороть; цілющих властивостей набувають зілля, трави; життєдайною стає роса; мурахи в цю ніч збивають масло, яке з’являється на поверхні мурашника. Власне з останнім уявленням пов’язане виникнення ФЕС *Мурашкова ніч* – ‘*ніч напередодні свята Івана Купала*’, етнокомпоненти якого співвідносяться із зооморфним і темпоральним кодами культури.

Виникнення ФЕС *Страсна ніч, Великодня ніч, Велична ніч, Свята ніч* пов’язане із передвєликодними традиціями. Сакральний відрізок часу – ніч на останній (Страсний) четвер перед Пасхою – позначає ФЕС *Страсна ніч*. Згідно з Євангельським писанням, у цю ніч Ісус Христос був схоплений і зазнав знущань та страждань (страстей). Етнокомпонент *Страсний* походить від давньоруського *страсть*, тобто „страждання, бідування; хвороба; мука; мученицька смерть” [7, V, с. 433–434] та співвідноситься з кваліфікативним кодом культури. ФЕС *Великодня ніч* із синонімічним рядом *Велична ніч, Свята ніч* інтерпретують як ніч на Великдень, коли воскресєє син Божий Ісус (у дохристиянську добу – Дажбог-Сонце). Перед приходом Великодня на пагорбах, щоб бути ближче до Сонця, парубки розпалювали вогонь, який палав усю ніч [див. 8, с. 69; 4, с. 55]. За давніми віруваннями, у *Святу ніч* Бог відчиняє небесні ворота, через які до своїх нащадків приходять душі померлих предків. Етнокомпоненти ФЕС співвідносяться з кваліфікативним і темпоральним кодами культури.

Зі святкуванням Нового року пов’язане виникнення ФЕС *Новорічна ніч*. Семантично ФЕС позначає сакральний відрізок часу – ніч перед Новим роком. У цей час молодь традиційно збиралася на вечерю і проводила спільні гадання-ворожіння на майбутній рік, на „суджених-ряджених”. Усі дієства пов’язані з бажанням розгадати своє майбутнє та забезпечити щастя й добробут на наступний рік. Етнокомпонент *Новорічна*

корелює з двома кодами культури – кваліфікативним і темпоральним.

Отже, етимологія ФО та ФЕС із компонентами *день / вечір / ніч* пов'язана з календарними обрядами, звичаями, традиціями, міфологічними та релігійними уявленнями українців. Семантика проаналізованих одиниць мотивована темпоральним кодуванням, адже ФО і ФЕС позначають певний сакральний відрізок часу, упродовж якого відбувалося святкування. ФЕС утворені за структурно-граматичною моделлю: *етнокомпонент, виражений прикметником + іменник-темпоронім день / вечір / ніч = певний сакральний відрізок часу*. Образи виявлених одиниць мотивовані календарно-обрядовим етносубкодом у системі етномакрокоду духовної культури українців. Перспективним є подальше вивчення ФО та ФЕС, які корелюють із традиційно-обрядовим етнокодом культури. Етнолінгвістичні дослідження в цьому векторі допоможуть виявити та проаналізувати етнічні світоглядні уявлення, вірування українців, що лежать в основі виникнення ФО та формують фразеологічну систему української мови.

Література

1. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов : в 3-х т. / А. Н. Афанасьев – М. : Современный писатель, 1995. – Т. 3. – 416 с.
2. Білецький-Носенко П. П. Словарь малоросійського, или юго-восточнорусского языка / П. П. Білецький-Носенко ; підгот. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966. – 422 с.
3. Валенцова М. М. Карачун / М. М. Валенцова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь. – М. : Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 468–469.
4. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – вид. 2-ге, стереотип. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
5. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. 1–3. – Львів : Наук. т-во імені Т. Г. Шевченка, 1901–1910.
6. Грінченко Б. Д. Словарь української мови : [у 4 т.] / Б. Д. Грінченко ; упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – К., 1907–1909.
7. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982–2012.
8. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
9. Желтов И. Этимологические афоризмы / И. Желтов // Филологические записки. – 1876. – Вып. 6. – С. 55–76.
10. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу / [І. І. Огієнко]. – К., 1992. – 424 с.
11. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : у 3 кн. / С. Килимник. – факс. вид. – К. : Обереги, 1994.
12. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : монографія / Л. В. Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с.
13. Сахаров И. Сказания русского народа / И. Сахаров. – М. : Художественная л-ра, 1990. – 398 с.
14. Скуратівський В. Т. Святвечір : нариси-дослідження : у 2 кн. / В. Т. Скуратівський – К. : Перлина, 1994.
15. Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий вечір / К. Сосенко. – К. : Укр. письменник, 1994. – 286 с.
16. Толстой Н. И. О словаре Славянские древности / Н. И. Толстой, С. М. Толстая // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5-ти т. / под ред. Н. И. Толстого. – Т. 1. – М. : Междунар. отн., 1995. – С. 5–14.
17. Українське народознавство: навч. посібник / за ред. С. П. Павлюка ; передм. М. Г. Жулинського. – 3-тє вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 568 с.
18. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис ; упоряд., прим. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

В статье рассматриваются фразеологические единицы и фразеологизированные этносо сочетания с компонентом-темпоронимом день / вечер / ночь, которые соотносятся с календарно-обрядным этносубкодом культуры в системе этномакрокода духовной культуры. Этимология проанализированных единиц мотивирована мифологическими и религиозными представлениями, обычаями, традициями, календарными обрядами украинского народа.

Ключевые слова: *фразеологизированное этносо сочетание, этнокомпонент, компонент-темпороним, этнокод, календарно-обрядовый этносубкод.*

In article phraseological units and phraseologized ethnocombinations with component-temporonim day / evening / night that correlate with calendar ceremonial ethnosubcode in the system of spiritual ethnomacrocode of culture are considered. The etymology of analysed units is motivated with mythological and religious representations, customs, traditions, calendar ceremonies of the Ukrainian people.

Key words: *phraseologized ethnocombinations, ethnocomponent, component-temporonim, ethnocode, calendar ritual ethnosubcode.*